

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual study)

ข้อบทความ พุทธนิติธรรม

จัดทำโดย ผ.ศ.ดร.วราวุธ ตีระนนท์

รหัส ๖๕๑๐๓๑

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๑๐
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

พุทธนิติธรรม

วรารุช ติระนันท์^๑

๑. ความนำ

นิติธรรมหรือหลักนิติธรรม Rule of Law เป็นปรัชญาทางรัฐศาสตร์ที่กำหนดว่าพลเมืองทุกคนและสถาบันต่างๆในประเทศ ในรัฐหรือในแต่ละสังคมต้องรับผิดชอบต่อกฎหมายเดียวกัน^๒ หลักนิติธรรม ตามคำจำกัดความของ Encyclopedia Britannica ได้แก่ กลไก กระบวนการ สถาบัน การถือปฏิบัติและเกณฑ์กลางที่สนับสนุนความเท่าเทียมกันตามกฎหมายสำหรับพลเมืองทุกคน เป็นหลักประกันไม่ให้มีรัฐบาลที่ใช้อำนาจตามอำเภอใจ^๓

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๓ ระบุว่า “อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนชาวไทย พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขทรงใช้อำนาจนั้นทางรัฐสภา คณะรัฐมนตรีและศาล ตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ รัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล องค์การอิสระ และหน่วยงานของรัฐต้องปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ กฎหมาย และหลักนิติธรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของประเทศชาติและความผาสุกของประชาชนโดยรวม” และมาตรา ๒๖ ระบุว่า “การตรากฎหมายที่มีผลเป็นการจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลต้องเป็นไปตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ ในกรณีที่รัฐธรรมนูญมิได้บัญญัติเงื่อนไขไว้ กฎหมายดังกล่าวต้องไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม ไม่เพิ่มภาระ หรือจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลเกินสมควรแก่เหตุและจะกระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของบุคคลมิได้ รวมทั้งต้องระบุเหตุผลความจำเป็นในการจำกัดสิทธิและเสรีภาพไว้ด้วย กฎหมายตามวรรคหนึ่ง ต้องมีผลใช้บังคับเป็นการทั่วไป ไม่มุ่งหมายให้ใช้บังคับแก่กรณีใดกรณีหนึ่งหรือแก่บุคคลใด บุคคลหนึ่งเป็นการเจาะจง” ทั้งนี้ เห็นได้ว่า หลักนิติธรรมได้มีการนำมาใช้กำหนดกรอบการใช้อำนาจและการปฏิบัติหน้าที่ของฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร ฝ่ายตุลาการ องค์การอิสระ และหน่วยงานของรัฐ ดังนั้น การศึกษาเพื่อสร้างความเข้าใจในประเด็นเกี่ยวข้องกับหลักนิติธรรม จึงมีความสำคัญและจำเป็นในการบริหารราชการแผ่นดินต่อไปในอนาคต

พุทธนิติธรรม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ธรรมวินัย** เป็นระเบียบชีวิตและระบบกิจการของสังคมมนุษย์ที่จัดตั้งขึ้นมาด้วยปรัชญาญาณที่เข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์จากธรรมคือความจริงของกฎธรรมชาตินั้นและจะได้มีชีวิตที่ติงาม การที่มนุษย์จะเข้าถึงความติงามนี้ได้ มนุษย์จะต้องเรียนรู้ ต้องฝึกฝนพัฒนาตนที่จะนำพามนุษย์ให้เข้าถึงธรรมและได้ประโยชน์จากธรรมนั้น พุทธนิติธรรมจึงเป็นข้อกำหนดที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้น เพื่อความติงามของหมู่คณะ วัตถุประสงค์ของการทรงบัญญัติพระวินัย คือข้อปฏิบัติ โดยมีวัตถุประสงค์ ๑๐ ประการ จัดได้เป็น ๕ หมวด^๔ คือ

^๑ วรารุช ติระนันท์ ผศ.ดร. ร.ป.ด. Ph.D. ประธานกรรมการ บริษัท ไบเตอร์ จำกัด ๒๓๐ รัชดาภิเษก ห้วยขวาง กทม.๑๐๓๒๐
E-Mail: teeranans@gmail.com

^๒ National Geographic Society, Rule of Law, Retrieved ๒๐๒๒-๐๔-๐๑

^๓ Encyclopedia Britannica, Rule of law, WWW. Britannica.com, Retrieved ๒๐๒๒-๕-๑๒

^๔ วินัยปิฎก เล่ม ๑ หน้า ๒๗

๑. เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม
๒. เพื่อประโยชน์แก่ตัวบุคคล
๓. เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตของมนุษย์
๔. เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไปในสังคมใหญ่ที่แวดล้อม
๕. เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา

พุทธนิติธรรม จึงเป็นหลักการและข้อปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยที่จะช่วยเกื้อหนุนให้บุคคลแต่ละคนมีโอกาสพัฒนาชีวิตสู่จุดหมายที่ดียิ่งๆขึ้นไปนั่นเอง

๒. หลักพุทธนิติธรรม

“กฎหมายต้องมาจากธรรม ต้องชอบธรรมและต้องเป็นไปเพื่อธรรม”

นิติ แปลว่า การนำ นิติศาสตร์ แปลว่า ศาสตร์แห่งการนำ หรือจัดดำเนินการ หมายถึงศาสตร์แห่งการนำคน หรือการนำกิจการของรัฐหรือการทำหน้าที่ของผู้นำ หมายความว่า การที่จะนำประเทศหรือเป็นผู้นำนั้น ต้องมีระเบียบแบบแผน ต้องมีเครื่องมือที่จะใช้เป็นที่กติกาสังคม เมื่อมีการปกครองก็ต้องมีกฎหมาย คือกฎหมายที่เป็นกติกาสังคม ของประเทศชาติ ที่พลเมืองจะต้องประพฤติปฏิบัติตาม

ธรรม แปลว่า หลักการ หลักการมี ๒ อย่าง คือหลักการแห่งความเป็นจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ และ หลักการที่มนุษย์ผู้มีปัญญานำเอาความรู้ในความเป็นจริงนั้นมาจัดตั้งเป็นแบบแผนในสังคมมนุษย์ เป็นกติกาสังคม เพื่อให้มนุษย์ในสังคมนั้นยึดถือปฏิบัติ หลักการทั้ง ๒ อย่างนั้นรวมเรียกว่า **ธรรม**^๕

พุทธ หมายถึง แนวทางพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาที่มีเหตุและผล คือคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งในปัจจุบันได้กลายเป็นสถาบันและเป็นกิจการทุกอย่าง ที่รวมเรียกว่า **ธรรมวินัย** คือ ๒ อย่างรวมเป็นอันเดียวกัน มีความสัมพันธ์กัน เมื่อเรารู้ความสัมพันธ์ระหว่างสองคำนี้อย่างถ่องแท้แล้ว จะเข้าใจหลักการของพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังนั้น คำว่า **พุทธนิติธรรม** จึงเป็นเรื่องหลักการทางนิติศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา คือความหมายของวินัย ความสำคัญของวินัยที่อยู่ในหลักการที่เรียกว่า **ธรรมวินัย** นั้น

๓. หลักการพื้นฐานของพุทธนิติธรรม

นิติธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ต้องศึกษาความหมายของวินัย ความสำคัญของวินัย ที่มีอยู่ในหลักการที่เรียกว่า **ธรรมวินัย ธรรม** คือหลักการ คือความจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ มีอยู่ดั้งเดิม พระพุทธเจ้า จะเกิดหรือไม่เกิดก็ตาม หลักความจริงก็คงอยู่อย่างนั้นเป็นธรรมดา ตถาคตทั้งหลายค้นพบหลักความจริงนั้นแล้ว จึงนำมาเปิดเผย แสดง ชี้แจง ทำให้เข้าใจง่าย^๖ นั่นคือจุดตั้งต้นของพระพุทธศาสนา หมายความว่า **ธรรม** มีอยู่ก่อนแล้วในโลกนี้ โดยไม่ขึ้นต่อหรือเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด ส่วนคำว่า **วินัย** คือการจัดโครงสร้างวางระบบแบบแผนของชุมชนหรือสังคมเพื่อให้หมู่มนุษย์มาอยู่รวมกันเป็นจำนวนมากโดยมีความเป็นอยู่และความสัมพันธ์อันดีงาม เพื่อหมู่มนุษย์ที่รวมตัวกันเป็นชุมชน สังคม ประเทศชาติ เมื่อมีชุมชนและประเทศชาติเกิดขึ้นแล้ว ต้องมีระเบียบแบบแผนในความเป็นอยู่และความสัมพันธ์กัน คือมี **วินัย**

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ISBN ๙๗๔๘๒๓๙๓๔-๙ นิติศาสตร์แนวพุทธ พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ ก.ค.๒๕๕๗ หน้า ๑๒

^๖ พระไตรปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม ๒๐ หน้า ๕๗๖

ธรรม ก็จะเข้าถึงคนหมู่มาก คนหมู่มากก็จะได้ประโยชน์จาก **ธรรม** เพราะเดิมนั้นมี **ธรรม** อยู่แล้ว และเพื่อให้ประชาชนหมู่มากได้ประโยชน์จากธรรม จึงต้องมี **วินัย** คือนิติธรรม ขึ้นมาจัดสรรความเป็นอยู่ของมนุษย์ให้เกิดมีโอกาสนดีที่สุด ดังนั้น **วินัย** จึงเป็นการจัดตั้งโครงสร้างวางระบบแบบแผนของสังคม เพื่อให้หมู่มนุษย์อยู่ร่วมกัน โดยมีความเป็นอยู่และความสัมพันธ์อันดีงาม ให้ได้รับประโยชน์จาก **ธรรม** อย่างเป็นธรรม

วินัย ในทางพุทธศาสนา ถือเป็นฐานรากของนิติธรรม หรือกฎหมาย กฎระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ที่บัญญัติไว้ สำหรับระดับ **บุคคล** และระดับ **สังคม** ระดับบุคคล เป็นเครื่องมือฝึกฝนตนเองในการเรียนรู้และพัฒนาชีวิตของตนเองให้ดีงาม ในระดับสังคม **วินัย** ถือเป็นเครื่องมือสร้างกฎระเบียบอันดีงามที่เอื้อต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของทุกคนในสังคมให้มีส่วนได้รับผลประโยชน์อันดีงามร่วมกัน **วินัย** ในทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่าการฝึก เป็นการนำไปในทางที่ดีที่พิเศษ ในทางพระพุทธศาสนาจึงมองว่า **วินัย** หรือ**กฎหมาย** เป็นเครื่องฝึกมนุษย์ เป็นเครื่องพัฒนาชีวิตมนุษย์ ไม่ใช่เครื่องบังคับและควบคุม ในทางพุทธศาสนา ฝึกให้มนุษย์มองและเข้าใจ **วินัย** และ**กฎหมาย** ว่าเป็นเครื่องมือพัฒนาตนเองให้ดีงามและสูงขึ้น ไม่ให้มอง**วินัย** และ**กฎหมาย** ว่าเป็นเครื่องบังคับและควบคุม เพราะถ้าเมื่อไรมนุษย์มองและเข้าใจว่า**วินัย** และ**กฎหมาย** เป็นเครื่องมือบังคับและควบคุมจะมีความรู้สึกขัดแย้ง ต่อต้าน ผิวนใจ คิดจะละเมิดอยู่เสมอ **วินัย** และ**กฎหมาย** จึงเป็นระเบียบชีวิตที่มนุษย์จะต้องฝึกฝนพัฒนาตนให้เข้าถึงความดีงามให้ได้ และเป็นระบบกิจกรรมของสังคมมนุษย์เพื่อให้มนุษย์ได้อยู่ดีมีสุข ได้รับประโยชน์จากการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม

๔. กระบวนการบัญญัติข้อกฎหมายตามหลักพุทธนิติธรรม: กฎหมายโดยหลักการและกฎหมายโดยบัญญัติ

หลักฐานจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระวินัยปิฎกเล่ม ๑ หน้า ๒๘ อธิบายว่า เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงบัญญัติวินัยคือข้อฝึกหรือกฎแต่ละข้อ แต่ละครั้งนั้น ได้ตรัสแสดงวัตถุประสงค์ทุกครั้งไว้อย่างชัดเจนว่าเพื่ออะไร ได้แก่วัตถุประสงค์ ๑๐ ประการ^๗ ได้แก่

๑. เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์
๒. เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์
๓. เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยาก (คนหน้าด้าน ไม่ละอาย)
๔. เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลอันดีงาม
๕. เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต
๖. เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต
๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของคนที่ยังเลื่อมใสแล้ว
๙. เพื่อความตั้งมั่นแห่งสังฆธรรม
๑๐. เพื่อเอื้อเพื่อวินัย

^๗ พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ หน้า ๒๘ - ๒๙ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉลองสิริราชสมบัติ ๕๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช พุทธศักราช ๒๕๓๙ โรงพิมพ์มหาจุฬาฯ ๒๕๓๙

จากวัตถุประสงค์ของการบัญญัติวินัยทั้ง ๑๐ ข้อนี้ สามารถ จัดได้เป็น ๕ หมวด ได้แก่

๑. วัตถุประสงค์ ข้อ ๑ ข้อ ๒ ทรงบัญญัติเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม
๒. วัตถุประสงค์ ข้อ ๓ ข้อ ๔ เพื่อประโยชน์แก่บุคคล
๓. วัตถุประสงค์ ข้อ ๕ ข้อ ๖ เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตของมนุษย์
๔. วัตถุประสงค์ ข้อ ๗ ข้อ ๘ เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป
๕. วัตถุประสงค์ ข้อ ๙ ข้อ ๑๐ เพื่อประโยชน์แก่ตัวพระศาสนา

สามารถอธิบายขยายความได้ดังนี้

๑. เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม ให้มีความเรียบร้อย อยู่กันด้วยดี พระพุทธเจ้าทรงตั้งวินัยขึ้นมาบนพื้นฐานแห่งการยอมรับร่วมกัน ไม่ใช่วิธีบังคับขึ้นใจ แต่โดยการยอมรับร่วมกัน
๒. เพื่อประโยชน์แก่บุคคล หมายถึง เพื่อกำราบคนหน้าด่าน ไม่มีความละอาย แต่เพื่อความผาสุกของผู้มีศีลมีธรรมจรรยางาม มารยาทดี ได้แก่เพื่อส่งเสริมคนประพฤติดี กำราบคนที่ประพฤติชั่ว คือปิดโอกาสคนร้าย ให้โอกาสคนดี
๓. เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตของมนุษย์เอง หมายความว่า การออกกฎหมาย ออกระเบียบวินัยต้องคำนึงถึงผลดีและผลร้ายที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันและอนาคต
๔. เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป เพื่อผลดีแก่จิตใจประชาชน ข้อนี้มุ่งให้พระผู้ปฏิบัติดีประพฤติชอบได้ใช้ความดีงามของตนช่วยให้ประชาชนมีจิตใจผ่องใส ที่ยังไม่เลื่อมใส ให้เลื่อมใสศรัทธาที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสศรัทธามากยิ่งขึ้น
๕. เพื่อประโยชน์แก่ตัวพระศาสนา หมายถึง เพื่อให้ ธรรมที่แท้ หลักการที่แท้ของพระศาสดา ดำรงอยู่ได้มั่นคง ยั่งยืน รวมถึงระเบียบแบบแผน หลักการแห่งพระศาสนาหนักแน่นมั่นคง

แรกเริ่มวินัยไม่ต้องมีสิกขาบท คือวินัยเป็นข้อๆ โดยถือหลักการ มีหลักการรักษาควบคุม หลักการนี้เรียกว่า **โอวาทปาฏิโมกข์**^๔ คือหลักการแม่บท ในวันอุโบสถ คือวันพระ ๑๔ หรือ ๑๕ คำทั้งข้างขึ้น ข้างแรม พระสงฆ์ประชุมกัน พระพุทธเจ้าทรงแถลงหลักการของพระพุทธศาสนา เป็นการทบทวนว่าพระพุทธศาสนามีหลักการ มีอุดมการณ์อย่างไร เช่น หลักการของพระพุทธศาสนา คือ “ไม่ทำความชั่ว ทำความดี ทำใจให้ผ่องใส” “นิพพานเป็นบรมธรรม” “บรรพชิตในพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญคือเป็นผู้ไม่ทำร้ายใคร ไม่เบียดเบียนใคร” หลักการเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงแถลงทบทวนกับที่ประชุมของพระสงฆ์ โดยไม่มีข้อบัญญัติย่อยละเอียดลงไปเป็นกฎข้อบังคับที่จะลงโทษแก่ผู้ทำผิด พระสงฆ์ในระยะแรกอยู่กับด้วยหลักการต่อมาเมื่อมีพระสงฆ์จำนวนมากขึ้น มีเหตุไม่ตีไม่งามเกิดขึ้นซึ่งพระสงฆ์เองและประชาชนตีเตียน พระพุทธเจ้าจึงทรงเริ่มบัญญัติ สิกขาบท ในการบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อ หรือแต่ละมาตรานี้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามลำดับดังนี้ คือ

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ISBN ๙๗๔๘๒๓๙ ๓๔-๙ นิติศาสตร์แนวพุทธ พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ ก.ค. ๒๕๕๗ หน้า ๕๘-๕๙

๑. มีพระภิกษุทำเรื่องเสียหายเกิดขึ้น

๒. ประชาชนหรือพระสงฆ์กล่าวติเตียนว่าเป็นสิ่งเสียหาย ไม่ดีไม่งามแล้ว เรื่องมาถึงพระพุทธเจ้า พระสงฆ์เองถือเป็นหน้าที่ พอได้ยินประชาชนโจษขานว่าพระองค์นี้น้องคนนี้ประพฤติไม่ดีไม่เหมาะ ก็จะมีพระนำความมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงเรียกประชุมสงฆ์ให้พระภิกษุทั้งหลายมาประชุมกัน และเรียกตัวบุคคลที่ทำความผิดเสียหายนั้นมาซักถามในที่ประชุม เมื่อพระภิกษุที่ทำผิดยอมรับว่าเป็นความจริงแล้ว พระพุทธเจ้าจะทรงชี้แจงโทษความเสียหายว่าการกระทำนั้นไม่ดีไม่ถูกต้องอย่างไร ชัดกับหลักการของพระพุทธศาสนาอย่างไร เมื่อชี้แจงเสร็จแล้ว จึงตรัสว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแกลงวัตถุประสงค์ ๑๐ ประการ (ตามที่ได้อ้างถึงแล้ว) แล้วจึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงยกสิกขาบทขึ้นแสดง เป็นหลักอ้างอิง”^๙ โดยนัยนี้จึงเกิดเป็นข้อบัญญัติที่เรียกว่า สิกขาบท หรือมาตราขึ้นมาทีละข้อ สิกขาบทแต่ละข้อนั้น มีบัญญัติต้นเดิมก่อน หากต่อมาปรากฏว่ายังไม่เหมาะสม เช่นกรณีข้อยกเว้นและจะทรงปรับปรุงหรือแก้ไขเพิ่มเติมก็ทรงเรียกประชุมสงฆ์อีก แล้วตรัสชี้แจงเหตุที่เกิดขึ้นและปรับแก้สิกขาบทนั้น หรือมาตรานั้นใหม่ การบัญญัติครั้งแรก เรียกว่า **พระบัญญัติ**^{๑๐} **มูลบัญญัติ**หรือบัญญัติเดิม ส่วนข้อแก้ไขเพิ่มเติม เรียกว่า **อนุบัญญัติ**^{๑๑} สิกขาบทบางสิกขาบทจึงมีทั้งมูลบัญญัติและอนุบัญญัติและอนุบัญญัตินั้น อาจจะมีหลายครั้งด้วย ขอยกตัวอย่างเช่น อาบัติปาราชิกข้อที่ ๑ ภิกษุเสพเมถุนต้องอาบัติปาราชิก ไม่มีสังวาส ขาดจากความเป็นภิกษุ พระบัญญัติหรือมูลบัญญัตินี้มีอยู่ว่า พระสุทิน^{๑๒} ลูกชายคนเดียวของเศรษฐีชาวกลันทคาม หลังจากแต่งงานแล้วแต่ยังไม่บุตรได้ออกบวช ไม่ยอมสึก บิดามารดาเห็นว่าตระกูลของตนมั่งคั่งจะไม่มีคนสืบตระกูลดูแลทรัพย์สินสมบัติ จึงขอให้พระสุทินลาสิกขาบทกลับมาเป็นฆราวาสครองเรือน ดูแลทรัพย์สินสมบัติของตระกูลต่อไป แต่พระสุทินไม่ยอมลาสิกขา สุดท้ายมารดาของพระสุทินพาอดีตภรรยาของพระสุทินไปหาที่วัด อ้อนวอนถึง ๓ ครั้งว่า “ลูกสุทิน ตระกูลเรามั่งคั่ง มีทรัพย์และข้าวเปลือกมากมาย ลูกจงให้ผู้สืบเชื้อสายไว้ เจ้าจึงฉวีจะไม่ริบมรดกของเราที่ขาดผู้สืบสกุล”^{๑๓} พระสุทินตอบว่า “โยมเรื่องนี้เอาตามพองจะทำได้”^{๑๔} แล้วจับแขนอดีตภรรยาพาเข้าป่ามหาวัน เพราะยังมีได้บัญญัติสิกขาบท จึงเห็นว่าไม่มีโทษ ได้เสพเมถุนกับอดีตภรรยา ถึง ๓ ครั้ง นางตั้งครรภ์เพราะเหตุนี้ ต่อมาอดีตภรรยาของพระสุทินคลอดบุตร พวกเพื่อนของพระสุทินตั้งชื่อเด็กคนนั้นว่า **พิชกะ** แปลว่าผู้สืบเชื้อสาย ต่อมาทวยเทพ ชั้นต่างๆ ตั้งแต่ชั้น ภูมิมะ กระจายข่าวว่า ท่านผู้เจริญ ภิกษุสงฆ์ไม่เคยมีเสียดไม่เคยมีโทษ พระสุทินกลั่นทบุตร ก่อเสียด ก่อโทษแล้ว ทวยเทพชั้นจตุรหาราชดับเสียงของทวยเทพชั้นภูมิมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ทวยเทพชั้นดาวดึง ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมานรดี ชั้นปรนิมมิตสวสดี ทวยเทพชั้นหมู่พรหม สดับเสียงแล้วกระจายข่าวต่อกันไปว่า ท่านผู้เจริญ ภิกษุสงฆ์ไม่เคยมีเสียด ไม่เคยมีโทษ พระสุทินกลั่นทบุตร ก่อเสียด ก่อโทษขึ้นแล้ว พระภิกษุผู้เป็นเพื่อนตำหนิพระสุทินโดยประการต่างๆแล้วนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบ

^๙ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ภาค ๑ ๒๕๓๙ หน้า ๒๙

^{๑๐} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟิงอ้าง หน้า ๒๙

^{๑๑} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟิงอ้าง หน้า ๓๑

^{๑๒} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟิงอ้าง หน้า ๑๗-๒๙

^{๑๓} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟิงอ้าง หน้า ๒๔

^{๑๔} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟิงอ้าง หน้า ๒๔

พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ บัญญัติสิกขาบท

พระพุทธเจ้ารับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงสอบถามพระสุทินว่า “สุทิน ทราบว่าเธอ เสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยาจริงหรือ” พระสุทินทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาค ทรงดำหนิพระสุทิน กล่าวโทษของการเสพเมถุนโดยประการต่างๆ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท โดยอาศัยอำนาจ ๑๐ ประการ ตามที่ได้กล่าวถึงแล้ว แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า “ก็ภิกษุใดเสพเมถุนธรรม ภิกษุนั้นเป็น ปาราชิก หาสังวาสมิได้” การบัญญัติครั้งแรกนี้เรียกว่า พระบัญญัติ หรือมูลบัญญัติ คือบัญญัติครั้งแรก

ต่อมา ภิกษุรูปหนึ่งให้อาหารเลี้ยงลิงตัวเมียในป่ามาวันแล้วเสพเมถุนกับนางลิงนั้น โดยเข้าใจว่า พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติห้ามเสพเมถุนธรรมกับหญิงมนุษย์เท่านั้น ไม่ได้ห้ามเสพเมถุนกับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย มีภิกษุผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ ดำหนิภิกษุรูปนั้นแล้ว นำความกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์บัญญัติอนุบัญญัติ ว่า “อนึ่ง ภิกษุใดเสพเมถุนธรรมโดยที่สุดแม้กับสัตว์ ดิรัจฉานตัวเมีย ภิกษุนั้น เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้”^{๑๔} ที่ทรงบัญญัติเพิ่มเติมนี้ เรียกว่า อนุบัญญัติ

วินัย คือหลักกฎหมาย

วินัย ที่เรียกว่ากฎหมายนั้น เป็นการสร้างสภาพเอื้อต่อการมีความสงบเรียบร้อยที่จะช่วยเกื้อหนุนให้บุคคลแต่ละคนมีโอกาสพัฒนาชีวิตสู่จุดหมายที่ตั้งงามยิ่งขึ้นไป เป็นการสร้างสภาพเอื้อต่อการศึกษานั้นเอง เป็นการสร้างสภาพที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันด้วยความสงบเรียบร้อย และให้สภาพที่สงบเรียบร้อยนั้น เป็นเครื่องเกื้อหนุนต่อการที่มนุษย์ทุกคนจะเข้าถึงชีวิตที่ตั้งงามยิ่งขึ้นไป

๕. หลักแห่งการปฏิบัติ

พุทธรัตติธรรม มองว่า กฎหมายแม้จะมีความสำคัญต่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคมและบ้านเมือง แต่ก็ยังไม่เป็นหลักประกันได้ว่าสังคมจะมีสันติสุขได้ สังคมในทุกสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมประชาธิปไตยจะต้องมี**หลักการ** คือความเสมอภาค มีความสามัคคี ยอมรับความแตกต่างหลากหลายของประชาชนในชาติ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยหลักการพื้นฐานและจิตใจที่ยอมรับกันได้ ไม่แบ่งแยก รังเกียจกันด้วยเรื่องชนชั้น ผิวพรรณ เชื้อชาติ และลัทธิศาสนา มีความเสมอภาคในโอกาสและศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ ไม่เอารัดเอาเปรียบ สังคมจึงจะมีความมั่นคง ผาสุกและยั่งยืน สามัคคีจึงเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญในการรักษาสังคม และต้องมีหลักปฏิบัติ ที่ทุกคนในชาติต้องประพฤติปฏิบัติ ที่จะทำให้เกิดความสามัคคีดังกล่าวได้

การที่สังคมบัญญัติกฎหมายต่างๆขึ้น เพื่อสนับสนุนให้คนอยู่ในหลักการ เพื่อให้เกิดสันติสุขและยั่งยืนตามเจตนารมณ์ของหลักการ ดังนั้นหลักการจึงถือเป็นสาระสำคัญหรือเจตนารมณ์ของกฎหมาย ถ้าคนในสังคมปฏิบัติตามหลักการ พุทธรัตติธรรมมองว่าไม่จำเป็นต้องมีกฎหมาย พุทธรัตติธรรมมองว่า คนในสังคมต้องมี คุณธรรม มีจริยธรรม มีจรรยาบรรณ ก่อนมีกฎหมาย เพราะเมื่อบุคคลละเมิดคุณธรรม ก็ยังมีจริยธรรม เมื่อละเมิดจริยธรรม ยังมีจรรยาบรรณข้อปฏิบัติในแต่ละวิชาชีพกำกับ เมื่อละเมิดจรรยาบรรณแล้ว จึงเป็น

^{๑๔} พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ เฟ็งอ้าง หน้า ๓๑

หน้าที่ของกฎหมายเข้ามาจัดการ ดังนั้น พุทธนิถุธรรมจึงมองว่า หลักการในบัญญัติข้อกฎหมาย มาจากคติธรรมหรือหลักคำสอน

ธรรม ที่เป็นหลักการทั่วไปซึ่งไม่ได้บัญญัติไว้เป็นสิกขาบทในทางวินัย แต่เป็นหลักธรรมเพื่อความดีงามของสังคมซึ่งเป็นสาระสำคัญของหลักการพื้นฐานในการบัญญัติวินัยหรือกฎหมาย มีธรรมะหลายหลายอย่างที่เป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความสามัคคีในชุมชนแห่งภคยานมิตร เช่น **หลักสาราณียธรรม** เป็นต้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นหลักการของประชาธิปไตย ขอยกมาเป็นตัวอย่าง **หลักสาราณียธรรม ๖ ประการ**^{๑๖} คือ **๑. เมตตาทายกรรม** จะทำอะไรก็ทำต่อกันด้วยเมตตาทำด้วยใจ ร่วมมือกัน พร้อมเพรียงกัน ทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ด้วยหวังดีที่จะให้เกิดประโยชน์สุขต่อกัน **๒. เมตตาตวจิกรรม** จะพูดอะไรก็พูดต่อกันด้วยเมตตา พูดด้วยใจรัก ด้วยวาจาที่สุภาพอ่อนหวาน พูดด้วยความตั้งใจให้เกิดความสามัคคีและประโยชน์สุขร่วมกันของคนในสังคม **๓. เมตตาตามโนกรรม** จะคิดอะไรก็คิดดีต่อกันด้วยเมตตา คิดด้วยใจรักหวังดีต่อกันมุ่งให้เกิดสันติสุขและสงบเรียบร้อยในสังคม **๔. สาธารณโลกี** รู้จักแบ่งปันสิ่งของที่ได้มาโดยชอบธรรมนำมาแบ่งปันเฉลี่ยแจกจ่าย ให้สมาชิกในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการได้รับประโยชน์ใช้สอย การจัดสรรผลประโยชน์ที่เหมาะสมจึงเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่งในหลักการอยู่ร่วมกัน **๕. สีสสามัญญตา** ตั้งอยู่ในหลักความประพฤติเสมอกัน ให้ทุกคนมีความเสมอภาคตามกฎหมาย **๖. ภิภูริสามัญญตา** มีสัมมาภิภูริดีงามเสมอกัน ยึดถือหลักการพื้นฐานและอุดมการณ์ของสังคมร่วมกัน ในสังคมใดคนไม่มีหลักการร่วมกันจะดำรงเอกภาพไว้ไม่ได้ สมาชิกจึงต้องมีอุดมการณ์และมีหลักการที่เป็นสัมมาภิภูริพื้นฐานร่วมกัน

ธรรม ๖ ข้อนี้เป็นหลักแห่งความสามัคคี คือพร้อมเพรียงกันเป็นเอกภาพ คือ ทำให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

นอกจากนี้ยังมีหลักการอื่นอีก เช่น **อปรีหานิยธรรม**^{๑๗} คือธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อมเป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว ซึ่งมี ๗ ข้อ คือ **๑. ประชุมกันเนื่องนิตย์** **๒. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม** **เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก** และเมื่อมีกิจส่วนรวม ก็พร้อมใจกันทำ **๓. ไม่ถืออำนาจใจแล้วบัญญัติอะไรก็ตามใจตัว** หรือล้มเลิกถอนบทบัญญัติที่บัญญัติไว้ดีแล้วตามใจชอบ **๔. เคารพนับถือยกย่องบุคคลที่เป็นหลักที่เป็นใหญ่ เป็นประธาน เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน** หมายความว่า ผู้ใหญ่ได้มีประสบการณ์ยาวนานมีความรู้เป็นหลักต้องมองเห็นความสำคัญของถ้อยคำของท่าน ไม่ลบหลู่ละเลยหรือมองข้ามไป **๕. ให้เกียรติและคุ้มครองสตรีไม่ให้มีการข่มเหงรังแกกุลกุมารี** **๖. ให้ความสำคัญแก่ เจริญ หรืออนุสาวรีย์ซึ่งเป็นสิ่งที่เคารพ** เป็นที่รวมใจของสังคม และเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดจิตสำนึกต่อส่วนรวม **๗. จัดอารักขาคุ้มครองป้องกันแก่พระอรหันต์** หมายความว่า พระสงฆ์หรือนักบวชที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ไม่ประมาทหมัวเมา เป็นหลักใจของประชาชน เป็นตัวแทนของคุณธรรม เป็นหลักของศีลธรรม เป็นผู้รักษาธรรมไว้ให้แก่สังคมให้ถือเป็นหน้าที่ของบ้านเมืองจะต้องจัดการ อารักขา คุ้มครองป้องกัน และยินดีต้อนรับท่านเหล่านั้น

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒๕๓๘) หน้า ๒๓๓-๒๓๕

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๔๖-๒๔๘

ยังมีหลักธรรมอีก เรียกว่า **สังคหัตถุ**^{๑๘} แปลว่า หลักการสงเคราะห์คือหลักการยึดเหนี่ยว ประสาน หมูชนให้อยู่ในความสามัคคีซึ่งมี ๔ ประการ **๑. ทาน** การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน มีลาภหรือผลประโยชน์ก็ กระจายเฉลี่ยกันไป **๒. ปิยวาจา** การพูดด้วยใจรักหวังดีกล่าวถ้อยคำสุภาพไพเราะ รู้จักใช้วาจาแสดงน้ำใจ ที่จะแก้ปัญหาและช่วยเหลือกัน **๓. อตถจริยา** การบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ เอาเรี่ยวแรงกำลัง ความสามารถเข้าช่วยเหลือร่วมมือกัน **๔. สมานัตตตา** วางตนเสมอต้นเสมอปลาย มีความเสมอภาค โดยร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ร่วมกันเผชิญและแก้ปัญหา ไม่ทอดทิ้งกัน ไม่ดูถูกดูหมิ่นกัน ไม่เอาัดเอาเปรียบกัน **เป็นหลักธรรม** ที่จะรวมหมูชนให้อยู่ด้วยกัน ทำให้สังคมมีความเจริญมั่นคง

มีหลักปฏิบัติอีกที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการดำรงรักษาสังคมให้มีความสงบเรียบร้อย คือ ศิล ๕ ที่กำหนดเป็นสิกขาบทหรือเป็นข้อๆปฏิบัติ แต่ไม่มีบทลงโทษ พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงกำหนดความผิด และการลงโทษแก่ผู้ละเมิดศิล ๕ แต่เป็นหน้าที่ของฝ่ายบ้านเมือง นำไปจัดแยกชอยเป็นข้อกำหนดย่อยๆลงไปให้สอดคล้องกับสภาพถิ่นฐานและยุคสมัย แล้วกำหนดความผิดและการลงโทษที่เหมาะสมตามธรรม กฎหมายชั้นพื้นฐานโดยทั่วไปมีสาระสำคัญที่จะรักษาศิล ๕ หรือดูแลไม่ให้คนละเมิดศิลหรือสิกขาบททั้ง ๕ ข้อนี้ ทางพระศาสนาทุกศาสนิก ๕ นี้ ให้เป็นเรื่องของสังคมทุกชั้น โดยเฉพาะทางฝ่ายรัฐจะนำมาจัดแยกชอย เป็นข้อกำหนดย่อยๆ ลงไป ให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของแต่ละถิ่นฐานและยุคสมัยที่ เปลี่ยนแปลงต่างกันไป แล้วกำหนดความผิดและการลงโทษตามที่เหมาะสมตามธรรม กฎหมาย โดยทั่วไป ในชั้นพื้นฐานฐานมีสาระสำคัญเพื่อจะดำรงรักษาศิล ๕ หรือเพื่อดูแลไม่ให้คนละเมิดสิกขาบท ๕ ข้อนี้ โดยนัยนี้ ศิล ๕ จึงเป็นหลักปฏิบัติชั้นพื้นฐานเพื่อช่วยให้สังคมอยู่ในความสงบเรียบร้อย รายละเอียดของศิล ๕ มีดังนี้^{๑๙} ๑. การเว้นจากปาณาติบาต การไม่ละเมิดต่อชีวิตร่างกาย ๒. การเว้นจากอทินนาทาน การไม่ ละเมิดกรรมสิทธิในทรัพย์สิน ๓. การเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร การไม่ละเมิดต่อคู่ครองของหวงของผู้อื่น ๔. การเว้นจากมุสาวาท การไม่ละเมิดต่อกันทางวาจา และ ๕. การเว้นจากการเสพสุรายาเมา การไม่ดื่มสุรา หรือเสพสิ่งเสพติด ศิล ๕ นี้มีสาระสำคัญที่มุ่งเพื่อให้คนอยู่ร่วมกันด้วยดี โดยไม่เบียดเบียนกัน จะได้มีความ สงบเรียบร้อย ที่เป็นโอกาสพื้นฐานแห่งการพัฒนาชีวิตสู่ประโยชน์สุขที่สูงยิ่งขึ้นไป สังคมโดยเฉพาะรัฐจะต้อง จัดตั้งวางมาตรการทางสังคม โดยเฉพาะการออกกฎหมาย ที่จะมาเป็นประกันให้คนดำรงอยู่ในศิล ๕ พร้อมทั้ง ส่งเสริมให้คนยึดถือหลักการต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้น เช่น สาราณียธรรม ๖ และสังคหัตถุ ๔ เป็นต้น หลักการต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นสาระสำคัญของวินัยหรือเป็นเจตนารมณ์ที่แท้จริงของกฎหมาย ถ้าคนมีการศึกษาที่พัฒนาตนอย่างถูกต้องให้มีศรัทธา เห็นคุณค่า พร้อมและเต็มใจ สมัคใจที่จะปฏิบัติตามหลักการ เหล่านี้ก็ไม่จำเป็นต้องมีการบัญญัติข้อกำหนดของกฎหมาย

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๖๗-๑๖๘

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๐๖-๒๐๗

๖. บทสรุป

พุทธนิติธรรม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ธรรมวินัย** เป็นระเบียบชีวิตและระบบกิจการของสังคมมนุษย์ที่จัดตั้งขึ้นมาด้วยปรีชาญาณที่เข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์จากธรรมคือความจริงของกฎธรรมชาตินั้นและจะได้มีชีวิตที่ดั่งงาม การที่มนุษย์จะเข้าถึงความดั่งงามนี้ได้ มนุษย์จะต้องเรียนรู้ต้องฝึกฝนพัฒนาตนที่จะนำพามนุษย์ให้เข้าถึงธรรมและได้ประโยชน์จากธรรมนั้น

พุทธนิติธรรม มองว่า กฎหมายต้องมาจากหลักการ และเพื่อหลักการ ถ้ากฎหมายไม่ใช่เพื่อหลักการ ก็ไม่ควรให้เป็นกฎหมาย และกฎหมายที่รัฐสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนในสังคมให้เข้าใจสาระสำคัญของหลักการ ไม่ใช่เพื่อบังคับ เมื่อคนในสังคมเข้าใจว่ากฎหมายเป็นเครื่องบังคับจะฝ่าฝืนต่อต้านตามธรรมชาติของมนุษย์ที่ชอบอิสรภาพ กฎหมายจะไม่ยั่งยืน สังคมจะไม่ยั่งยืน พระพุทธศาสนามองและฝึกให้คนในสังคมเข้าใจว่า กฎ กติกา กฎหมายที่เราสร้างขึ้น เพื่อสร้างสภาพเอื้อในสังคม เพื่อให้คนได้มีโอกาสพัฒนาชีวิตที่ดั่งงาม ให้คนมอง กฎ กติกา กฎหมายว่าเป็นเครื่องฝึกตน ดังทางพระเรียกว่า **สิกขาบท** คือข้อฝึก ข้อเรียนรู้ ที่จะนำมาปฏิบัติด้วยจิตใจที่รู้สึกรู้สีกว่าจะฝึกตนเอง เพื่อเข้าถึงชีวิตที่ดั่งงาม เมื่อคนในสังคมเข้าใจอย่างนี้ ก็จะเต็มใจและพร้อมที่จะปฏิบัติแบบเป็นการฝึกตน เพื่อให้เป็นวิญญูชนเรียนรู้สาระของกฎหมาย สาระของหลักการ สังคมก็จะสงบสุขด้วยกฎีกาที่เรียบง่าย ไม่ต้องมีกฎหมาย ไม่ต้องมีผู้รักษากฎหมาย ไม่ต้องมีศาล ไม่ต้องมีผู้พิพากษา เพราะทุกคนเป็นผู้พิพากษาตนเองอยู่แล้ว

บรรณานุกรม

- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)๒๕๓๘) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๘
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ISBN ๙๗๔๘๒๓๙ ๓๔-๙ นิติศาสตร์แนวพุทธ พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ ก.ค. ๒๕๕๗
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ภาค ๑ ฉลอง
ราชสมบัติ ๕๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙
- รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๓๔ ๖ เมษายน ๒๕๖๐
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ หลักนิติธรรมและประชาธิปไตย (PDF) สถาบันเพื่อการยุติธรรมแห่งประเทศไทย
(องค์กรมหาชน) ๒๐๑๙
- สิทธิพร ประวัตินุรักษ์ เรื่อง หลักนิติธรรมกับสังคมไทย วารสาร วิชาการ มหาวิทยาลัยธนบุรี ปีที่ ๑๐ ฉบับ ๒๑
(ม.ค.เม.ย.) ๒๕๕๙
- National Geographic Society, Rule of Law, Retrieved 2022-04-01
- Encyclopedia Britannica, Rule of law, WWW. Britannica.com, Retrieved 2022-5-12